

مناسبات اقتصادی و تولیدی شهر و روستا

نمونه: بیرجند

جواد مکانیکی

عضو هیأت علمی دانشگاه بیرجند

چکیده:

در این مقاله سعی شده است تا ضمن تبیین چارچوب نظری روابط متقابل شهر و روستا به بررسی یکی از جنبه های این روابط تحت عنوان مناسبات اقتصادی و تولیدی با تاکید خاص بر روابط تولید در صنایع دستی (صنعت نالیبافی) پرداخته شود. مناسبات اقتصادی و تولیدی در محدوده مورد بررسی نمایانگر عدم توازن و تعادل در رابطه نابرابر و مشارکت نابرابر شهر در صنعت تولید فروش دستباف می باشد. مقاله حاضر بخشی از یافته های طرح پژوهشی: «بررسی روند تحولات مکانی - فضایی شهر بیرجند با تاکید بر ماهیت مناسبات شهر و روستا» می باشد که توسط نگارنده انجام پذیرفته است.

مقدمه:

شکل گیری و تحول فضاهای جغرافیایی تحت تاثیر روابط و مناسبات میان ساختهای جغرافیایی است. تجزیه و تحلیل فرایند مناسبات فضاهای جغرافیایی به درک شیوه های سازمان بندی در فضا منتهی می گردد. مناسبات شهر و روستا از جمله عواملی هستند که تحت کنترل نظامهای خاص اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارای ماهیتهای مختلف می باشند. درک فرآیند شهر گرایی و بررسی عوامل ضعف بنیانهای اقتصادی و تولیدی روستاها و همچنین برنامه ریزی در جهت بهبود وضعیت مذکور نیازمند شناخت همه جانبه از فرایند شکل گیری و تحولات فضاهای جغرافیایی است.

روابط شهر و روستا به عنوان یکی از مهمترین عوامل موثر بر تحولات فضاهای جغرافیایی از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

کنش متقابل اقتصادی، اجتماعی شهر و روستا

عرضه و تقاضا به عنوان تنظیم کننده های نظامهای اقتصادی دارای بعد مکانی - فضایی اند. به طوری که برای هر کالا یا خدمات معین بین مکان مورد تقاضا و مکان عرضه اختلاف مکانی * وجود دارد و از این رو به دلیل محدودیت منابع در مکانهای مختلف جغرافیایی کنش متقابل ** بین مکانها الزامی می گردد.

شهر و روستا به عنوان دو فضای جغرافیایی با ساختار و کارکردهای متفاوت در یک اقتصاد متعادل دارای رابطه ای دو جانبه می باشند. اما در یک ساختار اقتصادی نامتجانس این رابطه بر سلطه و تفوق بدون قید و شرط حوزه های شهر صحه می گذارد. اگر از دیدگاه تحلیلی، مرکز - پیرامون *** بدان پردازیم این دو فضا در یک نظام اقتصادی وابسته که مراحل اولیه رشد سرمایه داری را می گذراند بدین صورت نمایان می گردد -

« مرکز و پیرامون دو مفهوم متضاد یکدیگرند که هر یک بر بخشی از واقعیت جهانی دلالت دارند، بر این اساس مرکز با توسعه زودرس و درون زا و برتری قطعی تکنولوژی و بهره دهی و سطوح درآمد بالا، پتانسیل توسعه و حوزه مانور وسیع و موثر در نظام جهانی هم معنی است. در کنار همه اینها مرکز با ساختار اقتصادی یکپارچه و یکدست مترادف است.

در مقابل واژه پیرامون با توسعه دیررس و برون زا، وقفه و عقب ماندگی قطعی از نظر زمان، تکنولوژی و بهره دهی و سطوح درآمد و همچنین عدم تجانس ساختاری مترادف می باشد»^(۱)

در بررسی های جغرافیای شهری و اقتصاد فضایی، مکانهای مرکزی موجود در قالب تئوری مرکز و پیرامون قابل تحلیل است، قطب توسعه یافته جهان (جهان سرمایه داری) و مناطق توسعه نیافته جهان نمودهای بارز رابطه مرکز و پیرامون می باشند.^(۲)

روابط ناعادلانه و یکجانبه شهر و حوزه نفوذ به ایجاد تفاوت های فضایی در نواحی

جغرافیایی می انجامد و ساختار نامتجانس جغرافیایی را باعث می گردد که خود گویای ساختارهای نامناسب اجتماعی و اقتصادی حاکم بر جوامع بشری است به طوری که نظم فضایی نیز نشان دهنده ساختارهای متناسب و همگون حاکم می باشد .

« در بین مفاهیم اساسی که در مطالعات ناحیه ای به کار می رود مفاهیم نظم و اختلاف فضایی از اهمیت زیادی برخوردار است مفهوم نظم فضایی ریشه در شرایط اقتصادی ، طبیعی ، اجتماعی و حتی اخلاقی دارد . ایده نظم فضایی می تواند به عنوان وسیله و همچنین هدف فعالیت‌های انسانی در نظر گرفته شود .»^(۳)

در یک نظام سرمایه داری وابسته تضاد بین شهر و روستا روز بروز عمیق تر شده و شکاف موجود بین سطح درآمد و برخورداری از امکانات زندگی بیشتر و بیشتر می گردد . چراکه خصلت نظام سرمایه داری بر بهره کشی و استثمار طبقات زحمتکش و محروم استوار است و این نظام (نظام سلطه) در کلیه ابعاد و جوانب فضاهای روستایی و شهری اثر گذاشته و ساخت نامطلوب و ناموازن فضایی را ارائه می دهد .

« پایه های اقتصادی تضاد بین شهر و روستا در سرمایه داری ، استثمار زحمتکشان در روستا به وسیله ملاکین زمین و سرمایه داران و فقیر شدن توده وسیع اهالی روستاست . بورژوازی شهری همراه با مزرعه داران سرمایه دار و ملاکین زمین میلیونها دهقان را استثمار می کنند . اشکال این استثمار متنوع است : بورژوازی صنعتی و کسبه ، روستا را از طریق قیمت گران کالاهای صنعتی و قیمت نسبتاً ارزان فرآورده های کشاورزی چپاول می کنند ، بانکها و رباخواران از طریق مالیاتها و مبالغ هنگفتی که ملاکین بزرگ زمین به صورت بهره به مالکانه و از طریق فروش زمین تصاحب می کنند ، ثروتی که بانکها به شکل ربع رهنی (وثیقه ملک) به جیب می زنند و غیره ... تمام اینها از روستا به شهر سرازیر می گردد و به مصرف انگل وار طبقات استثمار کننده می رسد»^(۴)

با توجه به واقعیت‌های موجود بررسی روابط شهر و روستا برای درک روند شهرگرایی و دگرگونی‌های حاصل از این روند در مناطق روستایی و ایجاد قطب‌های رشد و علل عقب ماندگی مناطق کم فعال لازم و ضروری به نظر می رسد .

« مسائلی که به روابط شهر و حوزه نفوذ در کشورهای اسلامی خاورمیانه مرتبط است ، ریشه در ادبیات جغرافیایی آلمانی زبان دارد که به مطالعات کلاسیکی که

توسط هانس بوبک* و ویولوس** انجام گرفته برمی گردد. قضیه تسلط شهرها بر نواحی روستایی اساسی تئوریک دارد که از مفهوم سرمایه داری بهره بری*** بوبک نشأت می گیرد. بر اثر سرازیر شدن بهره و محصولات کشاورزی به سوی شهرهایی که محل اقامت زمینداران بزرگ می باشد و برآورد نیازهای روستاها از طریق بازار و تاجران شهری، سازمان یابی صنایع روستایی توسط سرمایه داران شهری، همه این مکینیزمها به برتری شهرها و همچنین استثمار اقتصادی و وابستگی حوزه نفوذ در کشورهای اسلامی خاورمیانه کمک کرده است^(۵)

تحقیقات مختلفی که در ایران نیز در مورد تعدادی از شهرها صورت گرفته است بیانگر تفوق و برتری شهرها بر حوزه نفوذ خود می باشد و این استیلا و برتری بیانگر نفوذ عوامل متعدد در این رابطه می باشد. یکی از شایع ترین شیوه های پرداختن به روابط شهر و روستا کاربرد تئوری سرمایه داری بهره بری برای تبیین مناسبات شهر و روستا می باشد، مطالعه پل وارد انگلیش، تحت عنوان «شهر و روستا در ایران» کاملاً معطوف به کاربرد این نظریه است وی در این مطالعه عنوان می کند که شهر کرمان مرکز اداری و اقتصادی و اجتماعی جنوب شرقی ایران است.^(۶)

مطالعه ای که بنابین،**** در مورد حوزه نفوذ شهر یزد در فلات مرکزی ایران انجام داده است خود نمایانگر تسلط و تفوق بی چون و چرای جامعه شهری است «در واقع این مطالعه یکی از چندین مطالعه ناحیه ای بر روی سکونتگاهها و روابط متقابلشان با شهرهای عمده می باشد که نشان دهنده تسلط نظام شهری است و در تمام فلات مرکزی ایران این امر صادق است.»^(۷)

وی با استفاده از مدل مکانهای مرکزی و کاربرد عناصر کارکردی به تعیین نظام سلسله مراتب سکونتگاههای روستایی در حوزه شهر یزد پرداخته است. به بیان وی مطالعاتی که در مورد شهر و حوزه نفوذ در خاورمیانه صورت گرفته است، جنبه فضایی حوزه نفوذ کارکردی و روابط متقابل سکونتگاهها را در چهارچوب تئوری

* Bobek.H.

** Weulersse. J.

*** Rent- Capitalism

**** Bonine

مکان مرکزی،* در نظر نگرفته اند و مطالعه انگلیش** در حوزه کرمان از این نظر فاقد اعتبار و قابلیت تعمیم می باشد. (۸)

از نظر اهرلس سه عامل مهم و تعیین-کننده و مشخصه ماهیت مناسبات و روابط شهر دزفول و حوزه نفوذ آن می باشد این سه عامل عبارتند از:

- ۱- روابط سنتی مالکیت در نواحی روستایی
- ۲- نظام پیش فروش تولیدات کشاورزی
- ۳- زیرساخت و ساخت اجتماعی نواحی روستایی

این مطالعه نشان می دهد که روابط سنتی شهر و روستا نه تنها با ویژگیهای مالکیت مشخص و متمایز می گردد بلکه مناسبات نامتعادل شهر و روستا نمایانگر جزیی از کل روابطی است که مولد و موجد سایر روابط و وابستگی گسترده و همه جانبه ای است که عملکرد آنها در مجموع به نفع مراکز شهری و ضرر حوزه های روستایی است. (۹)

علاوه بر مواردی که ذکر شد مطالعات متعددی نیز در مورد شهرهای مختلف ایران انجام گرفته است از جمله می توان مطالعه «مارسل بازن»*** در مورد شهر قم و اهرلس در مورد طبس، «کلارک»**** بر روی شهرهای شیراز و کرمانشاه، «کاستللو»***** بر روی کاشان و «شوایزر»***** در مورد تبریز را نام برد.

اگر بخواهیم عوامل و فاکتورهایی را که بر روند مناسبات شهر و روستا موثر واقع می شوند به صورت کلاسیک طبقه بندی نماییم می توان گفت:

«روابط اکثر شهرها مخصوصاً شهرهای سنتی کوچک در گذشته و حال بر اصول زیر استوار می باشد:

- ۱- روابط مالکیت سنتی و قدیمی با فرم تغییر شکل یافته آن بعد از اصلاحات اراضی.
- ۲- تسلط تجاری روزافزون شهرها با تکیه بر افزایش درآمد ملی و سرمایه گذاری بیشتر در شهرها.

* Central Place Theory (C.P.T)

** English

*** Bazin, M.

**** Clark, J. I.

***** Castelo, V. F

***** Schwaizer, G.

۳- بهره برداری وسیع و متمرکز از نیروی انسانی روستا در شهرها .

۴- نقش اداری و خدماتی دائم التزاید شهرها»^(۱۰)

مناسبات اقتصادی و تولیدی شهر و روستا در شهرستان بیرجند

به دلیل وجود شرایط و عوامل طبیعی از جمله شرایط خاص اقلیمی، ضعف منابع آبی، نامناسب بودن خاک، وضعیت پستی و بلندی و سایر عوامل محیط طبیعی، محدوده مورد بررسی دارای یکی از پیچیده ترین نظامهای بهره برداری حاکم بر جوامع روستایی است. علاوه بر عوامل محیطی نقش عوامل انسانی و سیاسی از جمله نفوذ سیاسی و اجتماعی زمینداران بزرگ از جمله خاندان «عم» بر پیچیدگی این روابط می افزاید.

نظامهای عمده مالکی، اربابی، خرده مالکی، اوقافی، دولتی، اجاره‌ای و نصفه کاری از شیوه های شناخته شده در این محدوده می باشند. قبل از اصلاحات ارضی شایع ترین نظام بهره برداری نظام اربابی بوده است به طوری که روستاهای متعددی از جمله علی آباد داور آباد (علی آباد سرکار)، امیر آباد شیبانی و معصومیه در اختیار تام این خاندان قرار داشت، چنانکه زائر می گوید: «از لحاظ بنیاد اقتصادی این شهر تولید زراعی مختص به خود را دارد، از لحاظ مالکیت، اکثریت جمعیت به عنوان اجاره کاران زمین به حساب می آمدند و بسیاری از روستاها به طور کامل به تجار بزرگ تعلق دارد و قسمت اعظم منطقه قائنات متعلق به شاهزاده بود»^(۱۱)

نحوه تقسیم محصول در این نوع نظام در روستای «معصومیه» بدین صورت است که $\frac{2}{3}$ از محصول به ارباب و $\frac{1}{3}$ باقی مانده به زارع تعلق می گیرد به طوری که از بین عوامل تولید نیروی کار و نیمی از بذر مورد نیاز را زارع تامین می کند. نمونه دیگر، روستای امیرآباد شیبانی است که به دلیل غایب بودن مالک، امورات مربوط توسط مباشر وی صورت می گیرد و نحوه تقسیم محصول به صررت مساوی بین مالک و زارع می باشد. به دلیل عدم سرمایه گذاری و مدیریت لازم در امر بهره برداری از آب قنات موجود در روستا و همچنین ناتوانی نهادهای دولتی به دلیل وضع مالکیت و ادغام روستا در بافت شهری، به تدریج حیات و زندگی روستایی در آن خاتمه می یابد، چنانکه در هنگام مراجعت به این روستا، جز افراد مسن و کودکان و زنان و

بناهای مخروبه در مجاورت خانه پرشکوه اربابی چیز دیگری به جا نمانده است، جایی که در گذشته های دور مرکز فرماندهی و کمپ نیروهای انگلیسی مستقر در شهر بیرجند بوده است.

مالکیت های از نوع خرده مالکی در اکثر روستاهای بخش مرکزی حاکم است به طوری که در بیش از ۶۵ درصد روستاهای نمونه نظام خرده مالکی بیش از سایر شیوه ها رواج داشته است. نظام خرده مالکی مدتها قبل در کنار نظام ارباب رعیتی نیز وجود داشته است. چرا که اصلاحات ارضی در این محدوده نتوانسته در تقسیم زمین بین زارعان و رواج بیشتر نظام خرده مالکی نقش عمده ای را ایفا کند، زیرا اصلاحات ارضی فقط شامل ۱٪ از جمعیت روستایی شهرستان بیرجند شده و از این رو اثر اصلاحات ارضی در تقسیم زمین قابل توجه نمی باشد. مرحله اول اصلاحات ارضی فقط ۳۷ ده را شامل شد و کلاً ۲۲۳۸ هکتار زمین بین زارعین تقسیم شده که از این مقدار ۹۳۴ هکتار آبی، ۶۱۱ هکتار دیمی و ۲۶۹۳ هکتار را اراضی کشت شده تشکیل داده است. بدین ترتیب ۲۲٪ از این زمینها را اراضی کشت آبی، ۱۴/۴٪ را اراضی کشت دیم و ۶۳/۶٪ باقی مانده را اراضی کشت نشده و بایر تشکیل داده است. متوسط وسعت اراضی آبی که بر اثر اصلاحات ارضی نصیب هر خانوار روستایی شده است ۴ هکتار و اراضی دیمی ۲/۶ هکتار برآورد شده است. بدین ترتیب فقط ۱٪ از جمعیت روستایی یعنی ۲۳۴ خانوار بر اثر اصلاحات ارضی صاحب زمین شده اند. (۱۲)

به دلیل شرایط خاص محیطی و کوچک بودن قطعات زراعی، شیوه های تولید سنتی که در این گونه روستاها رواج دارد و بدین دلیل امکان افزایش راندمان کشت و استفاده از روشهای مدرن تولید کشاورزی محدود می باشد. هنوز در بسیاری از روستاها جهت شخم و تسطیح اراضی از حیوانات بارکش و حتی نیروی انسانی استفاده می شود، از جمله روستاهایی که خرده مالکی در آنها رواج بیشتری دارد می توان از: بوشاد، فوداج، اسفهرود، کلاته حاجی، کلاته بجدی، پیگدار چاحوض، فریزنوک، قطرگز و... را نام برد. در این زمینه لمبتون می نویسد:

«کلاته حاجی که نزدیک بیرجند است، تماماً واسفیرود (اسفهرود) بعضاً به خرده مالکان تعلق دارد. دهات معصوم آباد و تقاب (بضم اول) نزدیک بیرجند به ترتیب بعضاً در دست شهرنشینان کاشان و بیرجند و بعضاً در دست خرده مالکان است.» (۱۳)

نظام اجاره ای نوع دیگر از نظامهای موجود در محدوده مورد بررسی است، عمده مالکین و خرده مالکین غایبی که اکثراً در شهر بیرجند اقامت دارند با انعقاد قرارداد، سهم آب خویش را در اختیار زارعین قرار می دهند. در این جا می توان به ارزش و اهمیت و نقش آب نسبت به زمین پی برد. این امر نشان دهنده اهمیت آب نسبت به خاک در امر کشاورزی است، چراکه کشاورزی در این منطقه بیش از آنکه به خاک وابسته باشد به آب وابسته است. در اکثر نقاط مدار گردش آب ۱۶ و ۱۴ و یا ۱۲ روزه می باشد.^(۱۴) در یک مدار گردش ۱۲ روزه، آب به ۱۲ سهم تقسیم می شود که هر ۲۴ ساعت ۱ سهم می باشد و هر ۱۲ ساعت نیز یک طاقه (نصف سهم) در نظر گرفته می شود و هر ساعت نیز به ۵ فنجان تقسیم می گردد و هر فنجان نیز ۱۲ دقیقه می باشد. در اکثر روستاهایی که سیستم اجاره کاری رایج می باشد، آب بر اساس واحد اندازه گیری، فنجان، قیمت گذاری شده و به مستاجرین واگذار می گردد و قیمت آب نیز از مکانی به مکان دیگر متفاوت است.

نوع دیگر از سیستم اجاره کاری در املاک متعلق به خوانین منطقه که بعد از انقلاب توسط ارگانهای دولتی از جمله بنیاد مستضعفان مصادره شده است رواج دارد. به طور مثال در روستای امیرآباد پایین ۷ سهم آب قنات که متعلق به « امیرحسین خان » بوده است، مصادره گردیده و به ۱۳ نفر از کشاورزان روستایی به اجاره داده شده است. این قرارداد از طرف هیأت هفت نفره زمین و کشاورزان فاقد زمین در این روستا منعقد شده است. نمونه دیگر روستای علی آباد داورآباد (علی آباد سرکار) است که ۵۰٪ از آب قنات روستا متعلق به خاندان « علم » بوده است و آب و اراضی مصادره ای به صورت اجاره در اختیار روستاییان فاقد زمین قرار گرفته است.

در یک جمع بندی می توان گفت روابط سنتی مالکیت (و مالکیت های اربابی و عمده مالکی) و همچنین روابط جدید مالکیت به دلیل وجود مالکان شهری و سیستم تقسیم محصول و اثرات اقتصادی شهر باعث سرازیر شدن جریان ثروت و سرمایه از نقاط روستایی به طرف شهر می باشد این قضیه در ارتباط با نوع دیگری از روابط که می توان آن را « مالکیت بر ابزار و وسایل تولید صنعتی » نامید شدت می یابد. اکارت اهلرس پس از بررسی علمی خود بر روی دزفول و حوزه نفوذ آن در قالب ثوری سرمایه داری بهره بری یافته های خود را بر روی شهر « طبس » صادق می داند،

به طوری که وی می گوید: « تمامی نتایج مربوط به مطالعه دزفول در اینجا نیز صدق می کند، در طبس نیز فرضیه تجارن و صنعت شهری در مورد تمامی تولیدات روستایی و تهیه نیازمندیهای روستایی صحت پیدا نمود ... من می خواهم ذیلاً تکیه خود را بر روی جنبه دیگری از ارتباطات روستایی شهری و وابستگیهای متقابل آنها متمرکز نمایم. این تاکید متوجه این است که آیا شهر به عنوان یک مرکز فعالیت و سازمان ده، مؤبد این حقیقت نیز می باشد که تمامی منافع باید به جیب ساکنان شهر برود و یا اینکه ساکنان مناطق روستایی باید استفاده کنندگان مستقیم این منافع باشند»^(۱۵) در بررسی انجام شده بر روی شهر طبس در ارتباط با صنعت قالیبافی در روستاهای حوزه نفوذ و نقش شهر به عنوان سازمان دهنده فعالیتهای مربوط به قالیبافی وی نشان می دهد که چگونه شهر طبس تنها از طریق فراهم آوردن مواد اولیه و داده های فنی حدود ۵۰٪ ارزش کار تولید شده توسط کارگران روستایی را به دست می آورد. تجزیه و تحلیل رابطه ای که میان شهر طبس و منطقه نفوذ آن برقرار است، نشان می دهد که در کنار نظام سنتی اجاره داری که از مشخصات آن وجود مالکان شهری و مکانیسم گردش پول به طرف عمده فروشان و خرده فروشان شهری رفته، نوعی وابستگی جدید در حال تکوین است که نشان دهنده شخصیت پیشرفته اقتصاد شهریست.»^(۱۶)

همانطور که قبلاً ذکر شد، شرایط نامساعد محیط طبیعی، قلت ریزشهای جوی و نامناسب بودن خاک از عوامل محدود کننده فعالیتهای کشاورزی در شهرستان بیرجند می باشد از این رو فعالیت های کشاورزی و دامداری توأم با صنایع دستی پایه های اصلی معیشت روستاییان را تشکیل می دهد. درآمد حاصل از فعالیتهای مربوط به صنعت قالیبافی مهمترین منبع درآمد در کنار تولید سنتی محصولات کشاورزی به حساب می آید وجود ۱۸۰۰۰ دار قالی در سطح شهرستان بیرجند مبین این واقعیت است.

بر اساس آمارهای موجود مساحت کل زیر کشت پنبه در سطح شهرستان بیرجند حدود ۱۱۳۶/۶۲ هکتار می باشد که با متوسط راندمان ۶۰۰ کیلو در هکتار سالانه حدود ۶۸۲/۳۸۰ تن محصول پنبه برداشت می شود که همچنین بر اساس سرشماری سال ۱۳۶۰ جهاد سازندگی در سطح شهرستان بیرجند تعداد ۳۴۶۶۶۲ راس گوسفند و

بره و ۶۱۶۰۹۳ راس بز و بزغاله وجود دارد که از حیث تولید مواد اولیه صنعت قالیبافی از وضعیت نسبتاً مطلوبی برخوردار می باشد، بنابراین ملاحظه می گردد نوع کشت و فعالیت های دیگر بخش کشاورزی چون، دامداری در خدمت بخش صنایع خانگی (قالیبافی) قرار دارد که می تواند با سازماندهی مناسب مهمترین منبع درآمد در روستاهای محروم منطقه باشد. در روستاهای نمونه که مورد پرسشگری قرار گرفته بطور متوسط در هر روستا ۷ تا ۸ دار قالی وجود دارد که دلیلی گویا بر اهمیت صنایع خانگی و بطور متداول قالیبافی در محدوده مورد مطالعه می باشد.

بررسی متون جغرافیایی ادوار گذشته و سفرنامه های مستشرقین و سیاحان نشان دهنده قدمت دیرین این صنعت در منطقه می باشد بطوریکه ابن حوقل در کتاب *صورة الارض* در قرن چهارم هجری در مورد انواع کرباسها (پارچه های پنبه ای) و پلاسهای بافته شده در قهستان سخن می گوید اصطخری در کتاب «*مسالک الممالک*» و مقدسی از جغرافیدانان معروف آن دوره، این موضوع را تأیید می کنند و از گفته های آنان چنین برمی آید که این مناطق از گذشته های دور به سبب قالیها و سجاده های خود شهرت داشته اند از مناطق قدیم قالیبافی باید از قاینات، گناباد و روستاهای درخش و مود نام برد. «*کلنل یات*» در سفرنامه خراسان و سیستان اشاره مختصری در مورد مرغوبیت قالیهای درخش که در بازار ببری تهران و استانبول از قیمت بالایی برخوردار است دارد. (۱۷)

سرپرسی سایکس نیز در کتاب «*هشت سال در ایران*» درباره کیفیت قالیهای درخش می نویسد (در ناحیه درخش ۴۵۰ دستگا، قالیبافی دایر است که متأسفانه رنگهای جوهری جای رنگهای نباتی را گرفته است و می گویند اگر چه در قیمت چندان تفاوت ندارد ولی تهیه رنگ جوهری سهل تر و خالی از زحمت است، یکی دو نفر از استاد های معروف هنوز رنگهای نباتی را به کار می برند، ایل بهلوری نیز که در زیرکوه و درخش سکنی دارند یک قسم نالی نظیر قالیچه های ترکمنی می بافند (۱۸) «قبل از تکمیل راه آهن شمال غربی هندوستان که اغلب مصنوعات اروپا مخصوصاً مسنوجات منچستر و لیورپول از راه بنادر خلیج فارس به ایران می رسید، کلیه این محصولات که وارد بندرعباس می شد از راه کرمان و خبیض به بیرجند می آمد و از آنجا که بر سر راه خراسان قرار دارد به سایر نقاط آن منتقل می گردد» (۱۹) کلنل یات و

زائر نیز در یادداشتهای خود به این امر اشاره می کنند تجارت بیرجند بیشتر با بندرعباس می باشد، تجارت پشم به عنوان یکی از محصولات عمده منطقه بدلیل رواج دامداری در آن زمان در دست تجار ارمنی ساکن سبزوار بوده است که در بیرجند نمایندگی داشته اند و سالیانه حدود ۵ هزار بار شتر از این محصول برای انتقال به روسیه به سبزوار صادر می شده است.

بررسی مدارک تاریخی نمایانگر قدمت قالیبافی و وجود استعدادها و زمینه های مناسب برای رشد این صنعت در منطقه می باشد.

بررسی در محدوده مورد نظر نشان می دهد که بیش از نیمی از صنعتگران روستایی که به کار قالیبافی اشتغال دارند فقط به فروش نیروی کار خود پرداخته و از طریق گرفتن کارمزد به این فعالیت مشغولند. از نظر مناسبات تولید در صنعت قالیبافی که یکی از ارکان و مکانیزمهای مهم در رابطه شهر و روستا در محدوده مذکور می باشد شقوق ذیل قابل تمیز است:

۱) شیوه شخصی: کشاورزانی که به عنوان کار جنبی و در ایام فراغت در طول سال با بهره گیری از نیروی کارها شده خانوادگی قالی می بافند، غالباً علاوه بر مواد تولیدی خودشان (پشم و پنبه) آنها را از بازار بیرجند خریداری می کنند مواد خریداری شده به واسطه گران تمام شدن فرایندهای مختلف نخریسی، رنگرزی و... که در شهر بر روی آنها انجام می شود، باعث جذب ارزش افزوده در اقتصاد شهری می گردد.

۲) شیوه اجاره ای: در این شیوه کارفرمایان شهری و بعضاً روستایی مواد اولیه و ابزار کار را در اختیار صنعتگران کشاورز قرار می دهند و در پایان از طریق فروش بافتها در حقیقت مقدار زیادی از ارزش افزوده را از طریق در اختیار قراردادن سرمایه و مواد اولیه و ابزار تولید، به دست می آورند و از آنجا که اغلب این کارفرمایان بازار فروش را در شهر بیرجند در انحصار خود دارد بر قیمت گذاری تولیدات و مواد اولیه نیز تاثیر گذاشته، باعث جذب مقدار زیادی از ارزش افزوده کار روستاییان به بازار شهری می شوند، این شیوه در محدوده مورد مطالعه کمتر رواج

دارد و شیوه مخاط کاری در محدوده مذکور بیش از سایر مناسبات می باشد .

۳) **شیوه مخاط کاری:** شیوه ای رایج است که از این طریق کارفرمایان شهری و بعضاً روستایی از طریق واگذاری مواد اولیه و وسایل تولید به روستاییان از نیروی کار ارزان آنها استفاده کرده و در پایان ضمن پرداخت دستمزد به قالبیافان ، ارزش کار تولید شده توسط کارگران و کشاورزان روستایی را به دست می آورند . این روش در سایر نقاط خراسان از جمله قاین ، گناباد ، فردوس و طبس نیز رواج دارد . اکارت در مطالعه ای که در زمینه روابط شهر و روستا در ایران داشته است به این مسأله اشاره دارد:

« تعداد بیشمار افراد فروشنده ای که مستقیماً جزر صنعت قالبی فروش نیستند با قالبیافان قراردادهایی بسته اند که طی آن تمام وسایل مورد نیاز آنان از جمله دارقالی ، طرح و اندازه و مرغوبیت آن را تعیین می کند . دستمزدها بر مبنای واحدیست که ۱۲۰۰۰ گره بود و اصطلاحاً به « مقاد » معروف است . بافندگان دستمزدشان را به نسبت کارشان دریافت می دارند . آخرین دستمزد وقتی پرداخت می شود که قالبی تمام شده به دست شخص فروشنده می رسد » (۲۰)

در شهرستان بیرجند نیز برای بافت هر مخاط قالبی ۲۵۰-۲۰۰ تومان از کارفرما دستمزد دریافت می کنند.* قسمتی از دستمزد در ابتدای کار و حدود ۳۰ تا ۴۰ درصد آن بعد از پیشرفت نسبی بافت قالبی و تمام مزد در پایان کار به صورت نوبه ای به بافندگان پرداخت می گردد . هر مخاط ۶ هزار « بتو » را شامل می شود و بتو هر ۴ نخ از تار ، شت و ریس یا هر دو لایه را گویند . (۲۱) مقدار کاری که هر بافنده بطور روزانه ممکن است انجام دهد ۱۵-۱۰ چنین می باشد ، بنابراین یک بافنده روستایی می تواند در هر روز بیش از نیم مخاط پیشرفت کار داشته باشد و بر این اساس دستمزد روزانه او چیزی بیش از ۱۲۰ تومان در روز نیست . با توجه به سختی کار و نیاز به مهارت در مر بافت قالبی ، درآمد حاصل از فعالیت قالبیافی بر اساس روش مخاط کاری بسیار اندک می باشد ، این در حالی است که ارزش تولید شده این فعالیت بیش از سایر فعالیتهاست سختی شرایط کار در کارگاههای قالبیافی روستایی بگونه ای

* این میزان دستمزد مربوط به سال ۱۳۷۲ می باشد .

است که سلامت روستاییان را به مخاطره انداخته است. طولانی بودن مدت کار، عدم وجود نور کافی در کارگاهها عدم تحرک کانی اعضای بدن از عواملی است که در ابتلاء به بیماریهای مزمن استخوانی، کمردرد، ناراحتی های ریوی، آگزما و... در بین این افراد دخالت مستقیم دارد.

نقش های اصیل و معروفی که در حال حاضر مورد استفاده قالیبافان منطقه قرار می گیرد عبارتند از:

الف - نقش خشتی: این طرح که به آن چهار فصل می گویند فاقد لچک و ترنج است. طرح را مربع هایی که مثل موزائیک به رنگها و طرحهای مختلف در کنار هم قرار گرفته اند شکل می هد.

ب - کله اسبی: این طرح معمولاً ترنجی را نشان می دهد که شانزده اسب بالدار دور تا دور آن دیده می شود سر تا سر متن را گل و بوته می پوشاند و زمینه قالی معمولاً رنگ روشن (کرم، خاکی، شکلاتی کم رنگ) دارد.

ج - سایر نقش ها از جمله: سی و سه کله، گل ریزه، تبریزی، طناب دار و... از نظر اندازه اغلب صنعتگران روستایی با توجه به وضعیت بازار و طرح و اندازه ای که از سوی کارفرما دریافت می کنند قالیها را در اندازه های ۲×۳ ، ۳×۴ ، ۱×۲ ، $۱ \times ۱/۵$ ، $۲ \times ۲/۵$ ، $۱/۲۵ \times ۲$ ، $۱ \times ۵/۶$ و $۴ \times ۵/۸$ می یابند،

جدول شماره (۱) مشخصات کلی فرش و مناسبات تولید را در پاره ای از روستاهای نمونه بخش مرکزی بیرجند نشان می دهد.

همانگونه که از جدول بر می آید شیوه مخاط کاری در ۴ روستا از روستاهای مورد مطالعه روستاها رواج دارد هر چند که در روستاهای بزرگ که در سلسله مراتب روستایی از رتبه بالایی برخوردارند و بدلیل برتری نسبی اقتصادی این شیوه رواج کمتری دارد اما وضعیت در سایر روستاها به گونه دیگر است در روستای بیژانم از ۸۰ دستگاه دار قالی موجود ۷۲ دستگاه و در روستای اسفزار ۱۰۰ دار قالی ۷۰ دستگاه به صورت مخاط کاری اداره می شود. این مشارکت نابرابر از طریق مکانیزم

سرمایه داری بهره بری به برقراری روابط نامتعادل منجر می گردد که در عمل به سود واسطه گران و تجار شهری و ضرر روستاییان است . در این میان ارزش کار تولید شده از سوی کارگر بافنده روستایی از طریق واسطه گران و تجار قالی به شهر سرازیر می گردد . در اینجا برای بیان بهتر مطلب هزینه های تولیدی و ارزش یک قالی ۱۲ متری (۳×۴) به طور متوسط آمده است .

جدول (۱) مشخصات و مناسبات تولید فرش در پاره ای از روستاهای نمونه بخش مرکزی بیرجند

مناسبات تولید		ابعاد	نقش	تعداد دار قالی	نام روستا
مخاط کاری	اجاره ای				
شخصی *		۱×۰/۶		۵۰	مهمونی
		۲×۱			
		۳×۴	ترکمنی		
		۲×۳	خشتی		
		۱×۲		۳۰	ساقدر
		۲×۳	ریزمهی		
*		۱×۱/۵	خشتی		
		۲×۳	خشتی	۸	خزان
*	*	۰/۸×۲	کله گوی		
		۲×۳		۴۰	شوراب
		۱×۱/۵	خشتی		
*	*	۱/۲۵×۲	ترنج		
		۳×۴	طناب دار	۷۰	حصار سنگی
*	*	۲×۳	خشتی		
		۳×۳	ریزمهی		
		۲×۳		۸۰	بیژانم
		۲/۵×۳/۵	خشتی		
*	*	۳×۴	تبریزی		
		۳×۳	خشتی	۱۰۰	اسفزار
*	*	۲×۳	ریزمهی		

جدول (۲) هزینه متوسط و درآمد ناشی از فروش یک قالی ۱۲ متری (۳×۴) طرح خشتی

نوع مواد اولیه	مقدار مواد لازم	قیمت واحد بر ریال	جمع کل بر ریال
خامه (پرز)	۳۰ کیلوگرم	۱۰۰۰۰	۳۰۰۰۰۰
تار	۱۰ کیلوگرم	۳۷۰۰	۳۷۰۰۰
پود	۱۰ کیلوگرم	۳۰۰۰	۳۰۰۰۰
سه پود	۱/۵ کیلوگرم	-	۱۰۰۰۰
ابریشم	۱ کیلوگرم	۸۰۰۰۰	۸۰۰۰۰
طرح و نقشه	-	۶۰۰۰	۶۰۰۰
نیروی کار	۱۰ ماه	هر ماه ۶۰۰۰۰	۶۰۰۰۰۰
هزینه نهایی تولید			۱۰۶۳۰۰۰
قیمت			۱۹۰۰۰۰۰

باتوجه به جدول فوق هزینه نهایی تولید یک قالی ۱۲ متری بر اساس قیمت های سال ۱۳۷۲ جمعاً ۱۰۶۳۰۰۰ ریال برآورد شده است که ۴۳/۶ درصد آن را هزینه مواد اولیه و ۵۶/۴ درصد را کارمزد بافنده روستایی تشکیل می دهد. با این وصف و با احتساب استهلاک ابزارهای تولید حدود ۸۰۰۰۰۰۰ ریال از ارزش کار تولید شده توسط بافنده روستایی حدود ۱/۳ برابر مزدی که دریافت می کند به جیب واسطه گران و تجار سرازیر شده و از چرخه تولید اقتصاد روستایی خارج می گردد. از سوی دیگر شهر بیرجند به عنوان مرکز فراهم آورنده مواد اولیه و امکانات فنی (رنگرزی، پرداختگری، ساخت ابزار تولید) به عنوان مرکز سازماندهنده این صنعت از طریق عملکردهایی که در زمینه تولید قالی در اختیار قرار می دهد، منابع حاصل از این فعالیت را به دست می آورد. وجود ۵۰ واحد فروش دستیاف، ۲۰ واحد پرداختگری قالی، ۸۵ واحد فروش نخ و ابریشم، ۴ واحد رنگرزی و ۲ کارگاه رنگرزی در شهر بیرجند مبین این واقعیت است. حدود ۹ درصد از واحدهای تجاری شهر بیرجند در ارتباط با صنعت قالیبافی فعالیت می کنند و از این رو شهر، فراهم کننده کالاها و خدمات مورد نیاز روستایان قالیباف است. نکته قابل توجه این است که علاوه بر تجار و واسطه گران شهری امروزه کارفرمایان و واسطه گران روستایی نیز از طریق این

رابطه نابرابر به استعمار اقتصادی افراد روستایی در روستاهای مجاور می پردازند بدین گونه خصلت بهره کشی انسانی که از خصوصیات نظام سرمایه داری وابسته می باشد به کوچکترین واحدهای اقتصادی و اجتماعی یعنی روستاها رسوخ کرده است که این امر نشان دهنده ابعاد وحشتناک «سلطه» بر روابط اقتصادی و اجتماعی جامعه امروزی است.

بررسی در جامعه نمونه مورد نظر نشان دهنده این واقعیت است که در حدود ۵۳ درصد از روستاها، بافندگان روستایی با شیوه مخاط کاری به کار اشتغال دارند و در ۲۵ درصد از روستاها صرفاً تولید قالی جنبه شخصی دارد و ۱۲ درصد دیگر با شیوه اجاره ای شخصی به فعالیت مذکور اشتغال دارند.

از آنجا که میان جنبه های اصلی قالیبافی و فعالیتهای کشاورزی و دامداری رابطه ای نزدیک وجود دارد و مراحل آماده سازی پشم و پنبه نیاز به مشاغل فنی و تخصصی دارد، لذا شهر بیرجند به عنوان مرکز سازمان دهنده و تامین کننده خدمات فنی عمل نموده و از طریق کارفرمایان و تاجران شهری بیش از نیمی از ارزش کار تولید شده توسط روستاییان را به دست می آورد. در این بین واسطه گران کسبه و تاجران بازار بیش از سایرین از این رابطه نابرابر سود می برند. در واقع مناسبات مربوط به صنعت قالی در شکل «مخاط کاری» ماهیتی سودجویانه داشته و سود حاصل از دسترنج روستاییان زحمتکش به مصرف انگل و اربابان استعمار کننده شهری می رسد. این نوع رابطه نابرابر را می توان «بهره کشی ظالمانه و استعمار نیروی کار» قشر فقیر و زحمتکش روستایی نام نهاد.

نتیجه گیری:

یافته های تحقیق حاضر و انطباق آن با تئوریهای و نظریه های موجود از جمله تئوری سرمایه داری بهره بری نشان می دهد چگونه این رابطه نابرابر علاوه بر سرازیر ساختن بخش عمده ارزش تولید شده کار در مناطق روستایی در ضعف بنیانهای اقتصادی روستاها موثر واقع شده است و این رابطه نابرابر به نفع شهر و ضرر نقاط روستایی به شیوه های ذیل است:

الف) استفاده از نیروی کار ارزان روستایی و مشارکت نابرابر سرداگران شهری در

امر بافت قالبی به شیوه مخاط کاری .

ب) جذب بخش عظیمی از ارزش کار تولید شده در روستاها توسط شهر از طریق سازماندهی تولید و مرکز تهیه کننده مواد اولیه و امکانات فنی فعالیت قالبیابی که با عملکردهای مختلف بخش اعظمی از منافع اقتصادی حاصل از این فعالیت را به دست می آورد .

در صورت ادامه این روند و همچنین تشدید آن از سوی شرایط نامساعد محیطی آینده مبهمی فراروی حیات روستایی در محدوده مورد مطالعه قرار دارد . هرگونه چاره اندیشی و اتخاذ روشهای نیل به توسعه روستایی جز از طریق دگرگونی اساسی در سیستم روابط اقتصادی ، اجتماعی و نظم دهی به فضاها و جغرافیایی امکان پذیر نیست و هرگونه طرح توسعه و عمران می بایست در درجه اول متضمن ایجاد فضایی سالم و برقراری روابطی عادلانه و منطقی بین مناطق شهری و روستایی باشد بطوریکه « ژولیوس نیرره » می گوید :

توسعه و عمران یعنی معکوس کردن جریان سنتی ثروت و سرمایه ... و انداختن آن ثروتها به کانالهایی که منافع آن به جیب کارگران برود ، همان کارگرانی که ثروتهای مذکور را با دستها و مغزهای خود تولید کرده اند . توسعه و عمران یعنی انتقال قسمتی از ثروت تولید شده، فنی ترین و قویترین بخشهای اقتصادی کشور به نقاط فقیر یا فقیرترین مناطق روستایی» (۲۱)

بزرگال حاج علوم انسانی، تابستان ۷۶، شماره ۱، صفحه ۱۸۸

دیگر شهر بیرجند به عنوان مرکز فرا منطقه ای توسعه یافته و فقیرترین مناطق روستایی را در بر می گیرد. ساختن امرار تولید (به عنوان مرکز سازماندهنده این صنعت از طریق عملکردهای که در زمینه تولید قالبی در اختیار قرار می دهد، منافع بسیار کمی را به روستاییان می بخشد. این امر باعث می شود که روستاییان در فقر و محرومیت باقی بمانند و در نهایت به فقر و محرومیت خودشان منتهی شود. این امر باعث می شود که روستاییان در فقر و محرومیت باقی بمانند و در نهایت به فقر و محرومیت خودشان منتهی شود.

منابع و پی نوشتها

- 1- Lira, M. "peripheral Capitalism and Theory of social Transformation " concept and Methods in Geography Adam Mickiewicz unive, poznan, 1988.P. 110.
- 2- Lombboy, Y.G. "Development Trajectories of Region" concept and Methods in Geography, poznan 1988 p.131-145.
- 3- Kcklinski, A "Regional Studies - Experiences and Development "concept and Methods in Geography, poznan.1988.p.165-166.
- ۴- آکادمی علوم شوروی اقتصاد سیاسی سرمایه داری . بی تا ، بی جا ص ۱۷۸
- 5- Dttman. A and Ehlers " Tradition and Modern city - Hinterlands Relationship in Middle East " Applied Geography and Development 1991. vol.38 p.66.
- 6- English. P.W." City and villagein IRAN, Settlement and Economy in kirman Basin " Madison unive. of winsconsin press.1960.
- 7- Bonine, M.E* A settlement Hierarchy in central Iran: the functional Hinterland of yazd - ran " Geogrophy Dept. unive cal. 1973. p.1.
- ۸- ر . ک به M . Bonine همان منبع .
- ۹- اهلرس ، اکارت : دزفول و حوزه نفوذ آن ، نکات و ملاحظاتی درباره روابط شهرهای کوچک و متوسط ایران با حوزه نفوذشان « نشریه انجمن جغرافیدانان ایران ، شماره ۱ ، ۱۳۵۱ ، ص ۲۶-۲۱
- ۱۰- نظریان ، اصغر : « سیر تحول روابط شهر و روستا در ایران » مجموعه مقالات سمینار جغرافی ، شماره یک ، انتشارات آستان قدس رضوی ، ۱۳۵۶ ، ص ۲۷۴-۲۷۳ .
- 11- Saure, S " Birdgand, eine ostpersich stat " Mitlle Lemgen der Geographischen Gessell sehlit, wien, Bd. H. 13 1950- p.119.
- ۱۲- ست کوپ اتکو ، کنسرسیوم با همکاری مهندسین مشاور پارتیا « توسعه اقتصادی استان خراسان » جلد ۱ - ناحیه ۵ - بیرجند - ۱۳۵۱ .
- ۱۳- لمبتون ، آ : مالک و زارع در ایران ترجمه منوچهر امیری ، بنیاد نشر و ترجمه کتاب ، ۱۳۴۵ ص ۱۹۵ و ۴۸۶ .
- ۱۴- هنری ، مرتضی : « تقسیم آب در خوزر » مجله مردم شناسی و فرهنگ عامه ایران شماره ۱ ، سال ۱۳۵۴ .
- ۱۵- ر . ک به اهلرس ، اکارت همان منبع ص ۱۶۷ و ۱۶۸
- ۱۶- ر . ک به همان منبع ص ۱۷۳
- 17- Yat. C.E. " Khurassan and sistan " 1900 pp. 62-40
- 18- Sycs,s "Ten thosand Miles in persia or Eight years in Iran "London.John Murray.1902.

۱۹- گنجی ، محمد حسن : « ۳۲ مقاله جغرافیایی » انتشارات سبحان ، ۱۳۵۳ ص ۱۲

۲۰- اهلرس ، اکارت : همان منبع ص ۱۶۹

۲۱- فال سلیمان ، محمود و بزرگران ، حسینعلی : بررسی مقدماتی مسائل قالیبانی و شرکت تعاونی فرش دستباف در شهرستان بیرجند جهاد سازندگی بیرجند ، ۱۳۶۹ و همچنین مقایسه شود با اهلرس ، اکارت همان منبع .

۲۲- نیرره ، ژولیوس : عمران روستایی ترجمه اسدا... زمانی پور ، مجتمع دانشگاهی بیرجند ، ۱۳۶۵ ص ۲۹ و ۳۰ .

آینده و...
چهارم...
در سیستم...
تینت و...
سالم و...
آن ثروتها به کانتالهای که متعلق آن به...
مد...
۱۷-۱۲...
فقرترین مناطق...
۱۱- Seno, S. "Bildung eine ortstypisch oft" Mitt. Langen der Geographischen Gesell...
samt Wien, Bd. H. 13 1930- p. 118.
۱۲-...
۱۳-...
۱۴-...
۱۵-...
۱۶-...
۱۷-...
۱۸-...
۱۹-...
۲۰-...
۲۱-...
۲۲-...
۲۳-...
۲۴-...
۲۵-...
۲۶-...
۲۷-...
۲۸-...
۲۹-...
۳۰-...